

3-секция. Педагогика жана психология

Шерматова И.К. - НМУ

Психологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун теориялык проблемалары

Түшүнүктөрдүн пайда болуусу жана өнүгүүсү тууралуу маселе түшүнүк жөнүндө окууда гана эмес, дегеле диалектикалык логикада да борбордук маселе болуп саналат. Диалектика түшүнүктөрдүн пайда болуу жана өнүгүү процессин аныктоочу негизги методологиялык жоболорду формулалайт. Баарынан мурда ал түшүнүктөрдүн пайда болуусунун жана өнүгүүсүнүн Объективдүү булагы реалдуу дүйнө, ал эми материалдык негизи – адамдардын коомдук-тарыхый практикасы болуп саналарын аныктайт. Бардык түшүнүктөр өз мазмунун Объективдүү дүйнөдөн алышат.

Адамдын практикалык ишмердүүлүгү түшүнүктөрдүн пайда болуусунан мурда болуп өтөт. Адам акылы алар үчүн практикалык пайдалуу жана зарыл предметтерге жана алардын касиеттерине көңүлдү токтотот. Адегенде тышкы дүйнөнүн предметтери муктаждыктарды канааттандыруу үчүн каражаттар катары ээлик кылышат, анан барып гана ушул ээлик кылуунун максаттары үчүн адамдар предметтерди таанып-билишет, алар жөнүндө түшүнүктөрдү пайда кылышат.

Түшүнүктөрдүн пайда болуусунда баштапкы пункт болуп жандуу байкоо жүргүзүүнүн маалыматтары саналышат: туюмдар, кабыл алуулар, элестетүүлөр. Түшүнүктөр тажрыйбанын маалыматтарын жалпылашат, белгилүү бир эмпирикалык материалды топтоосуз бир дагы түшүнүктү пайда кылууга болбойт.

Түшүнүктөрдү пайда кылууда байкалаарлык роль салыштырууга таандык, ал аркылуу адам турмуш чындыгынын предметтеринин, кубулуштарынын ортосундагы реалдуу мамилелерди (тендештикти, окшоштукту, айырманы) байкайт. Түшүнүктөрдүн пайда болуусундагы салыштыруунун ролун баса белгилеп, биз эч качан түшүнүктөрдүн бүткүл пайда болуу процессин ар кыл тектеги салыштырууларга гана, айырмалуудан окшошту жана окшоштон айырмалууну аныктоого гана такабоого тийишпиз. Салыштыруу – бул процесстин бир гана жагы.

Түшүнүктөрдүн пайда болуу процессинде маанилүү орунду анализ менен синтез ээлешет. Предметтерди салыштырып жана алардын окшоштугун аныктап, предметтерди бөлүктөргө ажыратып, жалпы жана маанилүү белгилерин бөлүп, биз абстракттуу ой жүгүртүүнүн эң маанилүү формаларынын бирин – түшүнүктү пайда кылабыз. Түшүнүк көптөгөн ой жоруулардын жана акыл корутундулардын жыйынтыгы, Объективдүү турмуш чындыгынын конкреттүү предметтерин таанып-билүүнүн жыйынтыгы катары пайда болот. Бул мамиледе ал кабыл алуу менен элестетүүгө караганда турмуш чындыгынан оолак турат. Бирок предметтердеги маңыздуу белгилерди чагылтып, түшүнүк турмуш чындыгына тереңирээк сүңгүйт.

Диалектика бардыгын, анын ичинде түшүнүктөрдү да тарыхый, өнүгүү менен байланышта кароону талап кылат. Ой жүгүртүү эгерде ал өнүкпөсө болмуш менен байланыша алмак эмес, анын кыймылдарынын мыйзамдарын чагылта алмак эмес. Турмуш чындыгынын кыймылын өнүгүп жаткан түшүнүктөрдө гана чагылтууга болот. «Адам түшүнүгү, - деп жазат В.И.Ленин, - кыймылсыз эмес, ал эми түбөлүк кыймылда болот, бири - бирине өтүшөт, бири экинчисине куюлушат, мунсуз алар жандуу жашоону чагылта алышпайт» [7;8].

Түшүнүктөрдүн кыймылынын диалектикасын ачуу – бул демек алардын өнүгүүсүнүн чыныгы булагын ачуу. Түшүнүктөрдүн өнүгүү процесси илимде философтордун эмгектеринде диалектикалык логиканын предмети катары каралган [1;5].

Түшүнүктөрдүн өнүгүү процесси бир канча багыттарда жүрөт: 1) жаңы түшүнүктөр жаралат; 2) эскилери тереңдейт, конкреттештирилет, абстракциянын кыйла бийик деңгээлинде такталат [8]; 3) мурунку түшүнүктөр илимий эмес катары четке кагылат, алардын ордуна жаңы түшүнүктөр жаралат. Илимий эмес түшүнүктөрдү тануу жана жаңыларынын жаралуусу илимдин өнүгүүсүндөгү «түйүндүү чекиттер» болуп кызмат кылат [4,8].

Түшүнүктөр таанып-билүүнүн башка логикалык формаларынын: ой жоруулардын, акыл корутундулардын, божомолдордун, закондордун, теориялардын системасында кызмат өтөшөт. Акыркылары түшүнүктөр менен ажырагыс байланышкан жана аларсыз кызмат өтөй алышпайт. Таанып-билүүнүн жогорку формасы катары түшүнүктөр илимий закондор менен теориялардын логикалык негизин, логикалык каркасын түзүшөт.

Ар кандай илимий теориянын өнүгүшүндө, анын кыйла бийик деңгээлге, иликтенип жаткан предметтин же кубулуштун маңызын кыйла терең түшүнүүнү мүнөздөөчү илимий теорияга өтүүсүндө, бир эле учурда түшүнүктүн да өнүгүшү болуп өтөт. Анткени система «... түшүнүктөрдүн системасы предметтин маңызынын бир (өнүккөн) түшүнүгү катары интерпретациялана алат, түшүнүктөрдүн бул системасы өзү менен теорияны берет» [1;6]. Бардык түшүнүктөр конкреттүү илимий мазмунга ээ болушат да, изилдөөнүн Объектисин талдоо, ошол эле учурда илимий теорияны да, аны чагылтуучу түшүнүктөрдү да өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Предметтин маңызы бирөө гана болот, ошондуктан илимий теориянын өнүгүшүн илимий түшүнүктүн өнүгүүсү катары да кароо керек. «Илимий теорияны жападан жалгыз көп түрдүүлүк катары мүнөздөп, биз аны түшүнүк катары мүнөздөйбүз. Түшүнүктү жападан жалгыз көп түрдүүлүк катары мүнөздөп, биз аны илимий теория катары мүнөздөйбүз» [1;6]. Окуп үйрөнүүдө адамдын аң - сезиминде түшүнүктөрдүн пайда болуусу жана өнүгүүсү менен айрым бир жалпы белгилерге ээ болот жана муну менен бирге маанилүү айырмаларга да ээ.

Илимий жана окуу процесстеринде түшүнүктөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү татаал, диалектикалык карама-каршылыктуу процесс болот. Студенттер түшүнүккө дароо эле ээ боло коюшпайт, ал эми анын мазмунун, көлөмүн, башка түшүнүктөргө мамилелери менен байланыштарын акырындап өздөштүрүшөт [6]. Түшүнүккө ээ болуу жаңы фактыларды түшүнүү жана түшүндүрүү үчүн жетишсиз болуп чыгышкан өздөштүрүлгөн илимий фактылар менен колдо бар түшүнүктүк базанын ортосундагы карама-каршылыктарды жеңүүнүн негизинде жүзөгө ашырылат.

Окуу процессинде студенттерде илимде эбак «куралданууга» киргизилген, илимде бекем орун алган, илимий изилдөөлөрдө жана адамдардын практикалык ишмердүүлүктөрүндө кеңири колдонулган түшүнүктөрдү калыптандыруу жүрөт. Бул жерде да түшүнүктөрдүн өнүгүүсү болуп өтөт, бирок ал студенттердин аң - сезиминде болуп, жаңылык элементи субъективдүү мүнөзгө ээ болот. Ал окутуучунун жетекчилиги астында, окуу программалары, окуу китептери жана окутуунун теориясынын жана практикасынын абалы менен аныкталган окутуучу менен студенттердин биргелешкен максатка багытталган ишмердүүлүгүнүн натыйжасында жүзөгө ашырылат.

Түшүнүктөрдүн өнүгүүсү төмөнкүлөрдүн негизинде болуп өтөт:

а) илимдердин негиздерин окуп-үйрөнүүгө чейин стихиялуу түрдө пайда болгон турмуштук элестетүүлөрүнүн жана турмуштук тажрыйбасынан;

б) илимдердин негиздерин окуп-үйрөнүүдө түшүнүктөрдү калыптандыруунун максатка багытталган процессинин негизинде;

в) илимий-популярдуу адабияттарды окуунун, кинофильмдерди көрүүнүн, радио жана теле берүүлөрдүн, интернет булактардын негизинде;

г) тектеш илимдердин негиздерин окуп-үйрөнүүдө түшүнүктөрдү жолулаш калыптандыруунун негизинде;

Изилдөө окуу процессинде түшүнүктөрдүн жаралышынын жана өнүгүшүнүн бардык көрсөтүлгөн булактарын, өзгөчө студенттердин «илимге чейинки» жана базалык элестетүүлөрүн жана чектеш дисциплиналарды окуп-үйрөнүүдө жүзөгө ашырылуучу түшүнүктөрдү жолулаш калыптандырууну эске алуу зарылдыгын көрсөттү. Мисалы, психология сабактарында көптөгөн түшүнүктөрдү өздөштүрүү процессинде аларды социология, философия сабактарында окуп-үйрөнүүнү эске алуу зарыл.

Илимий түшүнүктөрдүн өнүгүшүнүн психологиялык-дидактикалык жана методикалык аспектилерин көптөгөн авторлордун эмгектеринде изилденген [7,8].

«Түшүнүктөрдүн өнүгүүсү, - деп белгилейт М.Н.Верзилин, - бүткүл окуучуларды окутуу жана тарбиялоо процессинин негизги кыймылдаткыч күчү. Анын пикиринде, мугалим ар бир курста негизги түшүнүктөрдү ажыратууга жана аларды өзүнүн методикалык көрүмүнүн талаасында дайыма кармоого, аларга ар кыл материалдарда жана ар кыл байланыштарда кайрылып турууга тийиш. Акырындап өнүгүп жана аңдалып, түшүнүктөр окуучулардын аң-сезиминде кристалдашышат [3]».

Жогоруда белгилегендей, студенттер түшүнүктөргө дароо эле ээ болушпайт. Ар бир түшүнүк акырындап өнүгөт, татаалданат. Билимдин бир элементин камтыган жөнөкөй түшүнүк башка жөнөкөй түшүнүктөр менен биригип, татаалды түзөт. Алсак, тема боюнча биринчи сабакта «иш аракет» түшүнүгү жөнөкөй, баштапкы болуп саналат. Студенттер «иш аракет» түшүнүгү адамзаттын тажрыйбасын өздөштүрүү, коомдун талабына жараша өзүн алып жүрүүсү жөнүндөгү проблемасын каамтырын билишет, б.а. анын тышкы белгилерин өздөштүрүшөт. Теманы окуп-үйрөнүүнүн аягында «иш аракет» түшүнүгү билимдердин бир катар элементтерин камтыган татаалга айланат. Студенттер бул түшүнүктү өздөштүрүү үчүн иш аракетке тиешелүү өзгөчөлүктөрдү: иш аракетти аткарууга мотив болооруна карабастан, анын мазмуну коомдук талапты, тажрыйбаны аныктаарын, өзгөчөлүктөрүн, структурасын, анны ийгиликтүү өздөштүрүүнүн жолдорун, анын түрлөрүн билишет.

Берилген проблема боюнча изилдөөлөрдүн натыйжаларын, өзгөчө анын чечилишине маанилүү салым кошушкан А.В.Усова менен анын аспиранттарынын эмгектерин, талдоонун жана жалпылоонун негизинде илимий түшүнүктөрдүн пайда болуу жана өнүгүү процессинин айрым мыйзам ченемдүүлүктөрүн белгилөөгө болот:

- окуучулардын аң-сезиминде түшүнүктөрдү калыптандыруу, предметтер менен кубулуштардын сапаттык жана сандык өзгөчөлүктөрүн удаалаштыкта ачуу татаал жана мезгили боюнча узак процесс;
- ал же бул окуу предметин окуп-үйрөнүү процессинде окуучуларда алгач айрым-айрым түшүнүктөр, анан түшүнүктөрдүн системалары калыптанышат;
- бир системанын түшүнүктөрүн калыптандыруу башка системанын түшүнүктөрү менен тыкыз байланышта жүзөгө ашырылса ал ийгиликтүүрөөк жүрөт;
- жаңы түшүнүктөрдү калыптандыруу процесси менен бирге мурда калыптандырылган түшүнүктөрдүн мазмунун тереңдетүү процесси жүрөт. Мында түшүнүктөрдүн улам жаңы кырлары, алардын байланыштары менен мамилелери ачылат, аларды колдонуунун чек аралары такталат;
- түшүнүктөрдүн мазмундарын ачуу менен катар эле алардын окуучунун аң-сезиминде чаташтырылышынын алдын алуу үчүн окшош мааниге ээ болгон түшүнүктөрдү дифференциялоо процесси жүрөт ж.б.

Студенттердин илимий түшүнүктөрдү өздөштүрүү процессин жогоруда аталган мыйзам ченемдүүлүктөрдү эске алуу менен туура уюштуруу, анын ар кандай методдорун

туура колдонуу алардын окуудагы билгичтиктери менен көндүмдөрүн андан ары өркүндөтүүгө, белгилүү бир предмет боюнча илимий билимдердин системасынын башка структуралык элементтерин өз алдынча өздөштүрүүгө көмөктөшөт.

Адабияттар

1. *Арсеньев А.С., Библер В.С. Кедров Б.М.* Анализ развивающегося понятия.- М.: Наука, 1967
2. *Бабанский Ю.* КРациональная организация учебной деятельности.- М.: Знание, 1981
3. *Верзилин Н.М.* Проблема развития понятий в процессе обучения // Сов. педагогика.- 986.-№12
4. *Войшвилло Е.К.* Понятие.- М.: Изд- во Моск. Ун-та, 1967.
5. *Ильенков Э.В.* Проблема абстрактного и конкретного // Вопросы философии.- 1967.
6. *Менчинская Н.А.* Психология усвоения понятий//Вопросы психологии обучения.- Изв.АПН РСФСР.-м.,1950

7. *Решанова В.И* Развитие логического мышления учащихся при обучении физике. Кн.для учителя.- М.: Просвеуение, 1985
8. *Усова А.В.* Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения.- М.:Педагогика,1986